

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MAHMUDOVA QƏTİBƏ ÇİNGİZ QIZI

**QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN
FRAZELOGİYASI**

10.02.06 – Türk dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2007

*Dissertasiya Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir*

Elmi rəhbər: **Məhəbbət Mirzəxan qızı Mirzəliyeva**
filologiya elmləri doktoru

Rəsmi opponentlər: **Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva**
filologiya elmləri doktoru

Çingiz Muxtar oğlu Hüseynzadə
*Milli Olimpiya Komitəsinin vitse-prezidenti,
filologiya elmləri doktoru*

Aparıcı müəssisə: **Bakı Dövlət Universiteti**

Müdafiə «27» mart 2007-ci il saat 16⁰⁰ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «16» fevral 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor: **Q.İ.Məşədiyev**

M. rəhbər

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Yer üzündə mövcud olan iyirmidən çox türkdilli xalq arasında qıpçaqların özünəməxsus yeri vardır. Tarixi kökləri eramızdan çox-çox əvvəlki dövrlərə gedib çıxan, ana vətəni Cənubi Sibir, Şimal-qərbi Altay sayılan, vaxtilə Avropanı öz qılınc və mədoniyyoti ilə diz çökdürən, artıq eramızın əvvəllərində ədəbi dilə malik olan, Roma və Bizans özünə vergi verməyə məcbur edən, Dəşti-Qıpçaq adlı özəmətli bir dövlət quran qıpçaqlar öz ulu keçmişi və bu günü ilə tarix səhnəsində möhtəşəm yerlərdən birini tutur. «Türk xalqları arasında oğuzlardan sonra ən çox olanı qıpçaqlardır. Onlar tarixlərinin qədimliyi ilə seçilirlər».¹

Bu gün qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin müqayisəli tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qıpçaq və oğuz türklərinin eyni tarixi kökə söykənən adət-ənənəsinin, həyat tərzinin və tarixi keçmişinin izlərini bu gün də özündə əks etdirən frazeoloji vahidlərin leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərinin təhlil və tədqiqi nəinki Azərbaycan dilçiliyi, eləcə də türkologiya üçün aktual problemlərdəndir.

Keçən əsrdən başlayaraq frazeoloji vahidlərlə bağlı saysız-hesabsız tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsinə baxmayaraq frazeoloji vahidlərin dildəki yeri və mövqeyi sonadək müəyyənləşdirilməmiş, xüsusən də, frazeoloji vahid və mürəkkəb termin, feli frazeoloji vahid və mürəkkəb fel, frazeoloji vahid və atalar sözləri kimi məsələlərə tam aydınlıq gətirilməmiş, nəticədə həmin mövzular bu gün də dilçiliyin mübahisə obyektinə olaraq qalmaqdadır.

Oğuz qrupu türk dilləri müqayisəli şəkildə müəyyən dərəcədə öyrənilsə də, bu gün digər qruplara məxsus türk dillərinin tədqiqi də artıq zərurətə çevrilmiş, türk dillərinin tarixi-müqayisəli araşdırılması Azərbaycan dilçiləri üçün aparıcı istiqamət olmuşdur. Bu baxımdan da qıpçaq və oğuz qrupu türk dilləri frazeologiyasının müqayisəli öyrənilməsi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi. Əsas məqsəd qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidləri oğuz qrupuna daxil olan türk dillərinin frazeoloji vahidləri ilə müqayisəli şəkildə leksik-semantik

¹ Axundov A. Qıpçaqlar dünən və bu gün. Dil və ədəbiyyat. Bakı, Gənclik, 2003, s.276.

və qrammatik cəhətdən tədqiq etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir.

- dilçilikdə frazeoloji vahidlərin yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- frazeoloji vahidlərin sərhədlərini dəqiqləşdirmək;
- qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin leksik-semantik, tematik qruplar üzrə təsnifatını aparmaq, qrammatik xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərini müqayisə etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasına həsr olunmuş dissertasiya işində qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, altay dillərinin frazeoloji vahidləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu dillərdəki frazeoloji vahidlər tədqiqatın obyektı, onların oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri ilə müqayisəsi isə predmetidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri ümumilikdə tədqiqata cəlb edilmiş və araşdırma oğuz köklü türk dillərinin, əsasən Azərbaycan dilinin frazeologiyası ilə müqayisə fonunda aparılmışdır. Dissertasiyada Azərbaycan və qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin qısa lüğəti də ilk dəfə təqdim olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının müqayisəli tədqiqi türk dillərinin tarixi-müqayisəli frazeologiyasının, eləcə də türk dillərinin leksikoqrafiyasının yaradılması üçün elmi zəmin yaradır.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiya işində təsviri, müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiq olunan məsələlərə əsasən sinxron aspektdən yanaşılsa da, frazeoloji faktlar yeri gəldikcə, tarixi-müqayisəli tədqiqata da cəlb olunmuşdur. Dissertasiyanın yazılmasında istifadə etdiyimiz əsas mənbələr ikidilli və frazeoloji lüğətlər, tədqiq olunan türk dillərində bədii əsərlər, qəzet və jurnal materiallarıdır.

İşin aprobeasiyası. Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiyanın mövzusu AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya üzrə 8 məqa-

10, 2 tezis çap olunmuşdur. Müəllif 2 konfransda çıxış etmişdir.

İşin strukturu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticədən, əlavə də istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və əlavə olaraq yardımçı lüğətdən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı və tədqiqatın elmi yeniliyi şərh olunmuş, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş işin elmi-praktik əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslə «**Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqi tarixi: baxışlar, istiqamətlər, nəticələr**» adlanır. Bu fəsil 3 yarımbaşlıqdan ibarətdir. «**Frazeoloji vahidlərin dilçilikdə yeri, yaranma və inkişaf mərhələləri**» adlı birinci yarımbaşlıqda frazeoloji vahidlərin ümumi dilçilikdə və türkologiyada müxtəlif terminlərlə ifadəsi, onların dildəki mövqeyi məsələsinə toxunulur, qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin yaranma və inkişaf mərhələlərinə nəzər salınır. Bu zaman həmin məsələlərlə bağlı mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyat saf-çürük edilir, yürüdülmüş elmi mülahizə və fikirlər təhlil olunur, onlara münasibət bildirilir.

Frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinin əsası fransız dilçisi Ş.Ballinin adı ilə bağlıdır.¹ Bu sahədə rus alimləri M.V.Lomonosov, İ.K.Vulfis, S.İ.Abakumov, V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, V.Z.Arxaşelski, V.P.Jukov, İ.İ.Ojeqov kimi dilçilərin də müstəsna xidmətləri olmuşdur.

«Azərbaycan müəlliflərinin frazeologiya haqqındakı tədqiqatları müxtəlif nöqtəyi-nəzərə əsaslanır».² M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, H.Bayramov, A.Qurbanov, N.Rəhimzadə və başqaları frazeologiyayı ümumi əlamətləri baxımından,³ Ə.Dəmirçizadə,

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд-во Иностр. Литература, 1955, 416 с.

² Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в Азербайджанском языке: АКД, Баку, 1967, с.5.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.; Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982, 284 s.; Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.; Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 405 s.; Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АКД, Баку, 1967, 26 с.

bədii üslub cəhətdən,¹ Ə.Ə.Orucov leksikoqrafik baxımdan² tədqiq etmişlər. S.M.Murtuzayev, S.Mehdiyeva, R.Məhərrəmova isə hər hansı yazıçı və şairin, yaxud dastanın dilindəki frazeoloji vahidləri öyrənmişlər.³ Frazeologiyanın onomastika ilə əlaqəsi G.Hüseynzadənin,⁴ mürekkəb terminlərlə oxşar və fərqli cəhətləri isə S.Sadiqovanın⁵ tədqiqat mövzusu olmuşdur. M.M.Mirzəliyevanın türk dilləri frazeologiyasına həsr etdiyi monoqrafiyası⁶ son illər türkologiyada frazeoloji vahidlərə həsr olunmuş ən dəyərli nəzəri elmi əsər sayılır.

Digər türk dillərində frazeologiyanın öyrənilməsi 30-cu illərdən başlanmışdır. Türk dilləri içərisində frazeologiyası ilk dəfə fundamental surətdə tədqiqata cəlb olunmuş dillərdən biri də qazax dilidir. Qazax dilindəki frazeoloji vahidlərin tədqiqi qazax dilçisi S.K.Kenesbayevin adı ilə bağlıdır.⁷

Qazax dilçiləri S.Tulekova, A.T.Kaydarov, R.E.Jaysakova, R.M.Tayeva, F.R.Axmeqjanova, A.Eleşova, qırğız dilçiləri D.Şükürov, J.Osmanova, R.Egemberdiyev, qaraqalpaq dilçiləri A.Douletov, S.T.Nauruzbayeva qıpçaq qrupu türk dillərinin bu və ya digərinin frazeologiyasını tədqiq etmişlər.

Qıpçaq dillərinin frazeoloji vahidləri uzun və tarixi bir inki-

¹ Domirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.

² Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərb.SSR EA nəşri, 1965, 123 s.; Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, 247 s.

³ Murtuzayev S.N. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, Azərnəşr, 1962, 112 s.; Mehdiyeva S.H. «Yazılı dastanların dili» («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1932 s.; Məhərrəmova R.C. Sabirin satiralarında işlənmiş frazeoloji ifadələrin qrammatik təsnifi // AMEA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1962, №5, s.87-97; Məhərrəmov R.C. M.Ə.Sabirin söz dünyası, Bakı: Nurlan, 2006, 323 s.

⁴ Hüseynzadə Ç.M. Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında // Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1990, s.16-17.

⁵ Садыгова С.А. Терминологические словосочетания в азербайджанском литературном языке: Дис. ... канд. филол. наук., Баку, 1986, 161 с.

⁶ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.

⁷ Kenesbaev С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствознания. 1954, вып. 1-2, с.3-15.

şaf yolu keçmişdir. Çoxəsrlik zaman məsafəsi qət etməsi onları əmələ gətirən komponentlərin ilkin mənalınının tam və ya qismən itirilməsinə səbəb olmuş, eyni zamanda bütövlükdə müstəqil mənə qazanaraq sabitləşməsi ilə noticələnmişdir. S.K.Kenesbayev yazır: «Hər bir dildə idiomların tarixdən kənar inkişaf prosesinə haqq qazandırmaq olmaz. Qazax dilindəki çoxsaylı faktlar idiomları yaradan elementlərin bir zaman bir-biri ilə müqayisədə uzaq və yaxın mənə çalarlarının olmasını söyləməyə imkan verir. Məs.: қас пен көздиң арасында, қара ит мерісін басына қаптады, аузынаң ақ ит кірпін, қара ит шығады, жұлдызы қарсы болу, күн көрсемнеу və s. misallar өз tarixi mənalalarını bu gün tərpa bilmirlər».¹

Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji fondu həm qədim, həm orta əsrlər, həm də son dövrlərin frazeoloji mənzərəsini aydın əks etdirir. «Orxon-Yenisey» abidəsində Kül-tikin şərəfinə yazılmış kitabədə belə bir cümlə işlənir: «Түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым».² Bu cümlə müasir qazax dilində frazeoloji vahid kimi bu gün də yaşamaqdadır: «күндіз күлкі, түнде үйкы кормеу».³

Bu ifadə oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk və türkmən dillərində, eləcə də altay dilində fəal işlənməkdədir. Azərb. «Gecə-gündüz bilməmək, gecəni gündüzə qatmaq, gecəsi-gündüzü olmamaq».⁴ Tk. «Çece gündüz dememek // Çeseyi gündüze katmak»,⁵ tm. *Сакла тилде гидже-гүндүз йадыны*,⁶

¹ Kenesbaev S.K. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с. 15.

² Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата: Наука, 1971, с. 253.

³ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1980, с. 5.

⁴ Oniscov O.O. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s. 170.

⁵ Aksoy Ömer Asım. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s. 622.

⁶ Туркменско-русский словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1968, с. 134.

alt. тўни-тўжи (gecə-gündüz).¹

I fəslin ikinci yarımbaşlığı «Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin əsas əlamətləri və bölgü prinsipləri» adlanır. Bu yarımbaşlıqda H.Bayramov, M.Mirzəliyeva, S.K.Kenesbayev, J.Osmanova, S.T.Nauruzbayeva, R.Eqemberdiyev, A.T.Kaydarov, R.E.Jaysakova kimi alimlərin frazeoloji vahidlərin əlamətləri haqqında fikir və mülahizələri təhlil olunmuş, onlara münasibət bildirilmişdir.

İstər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlər üçün əsas əlamətlərdən biri və bəlkə də birincisi leksik-semantik bütövlükdür. Qıpçaq qrupu türk dillərində bir neçə komponentdən ibarət olan frazeoloji vahidlər bir leksik mənə ifadə edirlər. Məs.: qır. жүрөгү оозуна тыгмылуу (qorxmaq); qaz. киндик кескен жер (vətən), жүрегі жарылу (qorxmaq); q-qalp. кыдыр атаны көргөн (xoşbəxt), Ылбалы жаткан (bədbəxt), alt. тын ачындырап (hirsлənmək), жаашка алдырап (islənmək), пог. юрек ярылув (qorxmaq), басына куьн тувган (xoşbəxt), tk. hafta sekiz gün dokuz (tez-tez), iğne yemiş ite dön-mek (arıqlamaq), tm. gözün агыны көнелтмек (hirsлənmək), габра гурмек (ölmək), qaq. göz kırpmamaa (yatmamaq), dünne-eya getirmää (doğmaq) və s. sözünün ekvivalentidir.

E.A.Ivannikov frazeoloji vahidlərin əlamətlərini geniş şərh edir, frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti kimi onların bir dildən digərinə sözbəsöz tərcümə oluna bilməmək xüsusiyyətini əsas götürən alimlərlə (L.A.Bulaxovski, A.A.Reformatski və s.) razılaştığını göstərir.² Biz də qohum olmayan dillərə münasibətdə həmin fikrə şərik oluruq. Lakin türk dillərinin frazeoloji vahidlərindən danışarkən tərcümə məsələsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bu gün hər biri müstəqil bir dil kimi təqdim olunan türk dilləri əslində vahid və kök türk dilindən nəşət etdiyindən tədqiq etdiyimiz qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri arasında fərqli cəhətlər tapmaq bir o qədər asan deyil.

¹ Русско-алтайский словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с. 310.

² Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц / Проблемы фразеологии. М-Л.: Наука, 1964, с.74.

Məs.: qaz. *aşım ömir, bir auyzdan, ant beredi, aqmyl беру, til беру, söz байлау*; qır. *эки жүздүү, жалган дүнүйө, тилдин учунда, жүзү кара, тили узун, көөнү ток*; q-qalr. *адам баласы, бир сөзли, бес ветер, бир демде, ат үсти*; поq. *сөзь басы, аш карынга, бурын туьбинде, узын тил, агалык этуьвө* və s.

Frazeoloji vahidlərin əlamətləri bunlardır: 1)leksik-semantik və sintaktik bütövlük, 2)məcəzliq və obrazlılıq. Çox zaman frazeoloji vahidlərin əlamətləri ilə xüsusiyyətləri qarışdırılır. Bir çox dilçilərin əlamət kimi verdikləri idiomatiklik, sabitlik, başqa dilə tərcümənin mümkünəzliüyü, milli spesifik xüsusiyyətlərə maliklik, bir, iki və daha çox komponentdən ibarət olma kimi anlayışlar, zənnimizcə, frazeoloji vahidlərin əlaməti yox, xüsusiyyətləridir.

Bu yarımbaşlıqda qıpçaq və oğuz qrupuna daxil olan dillərdəki frazeoloji vahidlərin bölgü prinsipləri haqqında məlumat verilir və qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlər aşağıdakı şəkildə təsnif edilir:

1) semantik təsnifat (sinonim, antonim, omonim, çoxvariantlı, çoxmənalı frazeoloji vahidlər);

2) tematik təsnifat – a)somatik frazeoloji vahidlər; b)zoofrazeologizmlər; c)fitofrazeologizmlər; ç)dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər; d)adət və mərasim adlarını bildiren frazeoloji vahidlər; e)meteoroloji və astronoimk frazeoloji vahidlər; f)alqış və qarğış xarakterli frazeoloji vahidlər;

3) qrammatik təsnifat – a)morfoloji təsnifat (söz birləşmələri); b)sintaktik təsnifat (cümlələr).

Zənnimizcə, məhz bu cür təsnifat frazeoloji vahidlərin mürəkkəb xarakterini tam açmağa osas verə bilər.

I fəslin üçüncü yarımbaşlığı «**Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi**» adlanır. Burada qıpçaq və oğuz qrupu türk dilləri frazeoloji vahidlərinin atalar sözləri, zərb məsəllər, mürəkkəb terminlər, aforizm, qanadlı sözlər, sabit və sərbəst söz birləşmələrinə münasibəti araşdırılmış, onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı alimlərin müxtəlif yanaşmaları izlənilmişdir.

Frazeoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi hələ də öz həllini tapmamışdır. Bir çox alimlər –V.Vinoqradov, N.N.Amosova, A.İ.Smirnitski, V.Z.Arxangelski, A.V.Ku-

nin, V.R.Jukov, M.T.Tağıyev, O.S.Axmanova, R.A.Budaqov, İ.İ.Ojeqov, A.M.Babkin, H.Bayramov, N.Vəliyeva və başqalarının frazeologiyasının sərhədlərini həddindən artıq daraldır, digərləri – A.A.Bulaxovski, A.İ.Yefimov, N.M.Şanski, A.A.Reformatski, Y.R.Qenper, Z.Əlizadə, M.Mirzəliyeva, J.Osmanova, S.Nauruzbayeva, S.Cəfərov, S.Murtuzayev, Ə.Dəmirçizadə, M.Adilov, N.Rəhimzadə, K.Əliyev, A.Qurbanov, R.Həsənova, N.Seyidəliyev isə əksinə, frazeoloji vahidlərin sərhədlərini genişləndirərək atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmacalar, aforizmlər və mürəkkəb terminləri, ümumiyyətlə, diləki bütün sabit birləşmələri oraya daxil edirlər.

Göründüyü kimi, bu məsələdə yekdillik yoxdur. R.Jaysakova yazır: «Atalar sözlərinin, zərb məsəllərin frazeoloji vahid olması üçün onların sabitlik, daşlaşma, obrazlılıq, möcazilik əlamətlərinə malik olması zəruridir».¹ Məsələn, qaz. «kicire op kazba, özün түсерсин» – özgəyə quyu qazma, özün düşərsən.

İstər qazax dilində, istərsə də Azərbaycan dilində bu ifadə atalar sözü sayılır və «kimoso quyu qazmaq» mənasını verir.

Bir çox alimlər frazeoloji vahidi atalar sözləri və zərb məsələrdən fərqləndirmək üçün frazeoloji vahidlərin nominativ, atalar sözləri və məsəllərin isə kommunikativ funksiya daşdıqlarını əsas səbəb kimi göstərirlər. Halbuki türk dillərində kommunikativ funksiya daşıyan istənilən qədər frazeoloji vahid var. Məs.: qaz. төбөси көккө тиде, сапарыңыз он болсын², қи жүрөгү түштү, эки бутун бир отүккө тикти,³ поқ. кулакка майдай ягылды (qulağıma yağ kimi yayıldı), бурныннан тартса йыгылаяк;⁴ azərb: şeytani bulağa susuz aparıb susuz götürər, əlindən gələnə beş qaba çək!⁵ qaq. saçlarım dikinə kalktı, qöz-

¹ Жайсакова Р.Е. О семантических свойствах фразеологизмов казахского языка // Известия Ан. Каз. ССР, Серия филологическая, 1985, №3, с.14.

² Казахско-русский словарь. Алма-Ата: 1954, с.216.

³ Киргизско-русский словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1965, с.275, 945.

⁴ Ногайско-русский словарь. Москва, Гос. Изд-во инос. и нац. словарей, 1963, с.186, 91.

⁵ Олисов Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.137.

lerin mi fırlandı?!,¹ tm. агзынын айзаныны гулагы эшиденок, араларындан гыл кечмейер.²

Tədqiqatımızın nəticəsi kimi yalnız məcazi mənaya malik, emosionallıq və ekspressivlik çalarları daşıyan atalar sözləri və zərb məsəlləri frazeologiyaya daxil etmişik. Heç bir məcazi mənə daşımayan atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməsini məqbul saymamışıq.

Dissertasiyanın II fəslı «Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri» adlanır. Bu fəsildə qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsü aparılır, onların mənə növləri, qrammatik quruluşları araşdırılır. Fəsil 3 yarımbaşlıqdan ibarətdir.

II fəslin birinci yarımbaşlığı «Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsü» adlanır. Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidləri yaradan əsas mərkəzi komponent insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, bitki adları, müxtəlif təbiət hadisələrinin adları, dini-mifoloji zəminli və alqış-qarğış mənalı anlayışlardır. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, ona aid frazeoloji vahid olmasın. Axı «...frazeologiya – cəmiyyət həyatının tarixi güzgüsüdür».³

Tədqiqata cəlb etdiyimiz qıpçaq qrupu türk dilləri də somatik frazeoloji vahidlərlə çox zəngindir. Məs.: qaz. көзін ашу, жүректен шыккан сөз, колы катты,⁴ q-qalp. «Сонда жоралары, сен неге аузына келгенин айтып сандырақлайсан...» («Qaraqalpaq xalq nağılları»), «Әскер баслығы барлық болған ислерди мойнына алды» («Qaraqalpaq xalq nağılları»), «Сол үйден бир адам шығын, көзи көзиме түсти («Qaraqalpaq xalq nağılları»); qır. Жүрөгү кабынан чыгуу, көзүнөн от чачылуу; поq. бурын тыгув (burnunu soxtmaq), майдай ягылады (qulağına yağ kimi yauıldı); alt. башын кайра салар (başın cəncələ salmaq), көзиге кан шаалып келди (gözləri qan çanağına dönüb).

¹ Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.110, 210.

² Туркменско-русский словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1968, с.208, 177.

³Мокшенико В.М. В глубь поговорки. М.: Просвещение, 1975, с. 73.

⁴ Казахско-русский словарь. Алма-Ата: 1954, с.52-206.

Qırğız dilində «кабагы ачылынг, кабагы ачылды, кабак ач» və s. frazeoloji vahidləri geniş yayılmışdır. «Qırğızca-rusca lüğətdə» «kabak» sözü ilə başlanan 15-dən çox frazeoloji vahid var.¹ Qırğız dilində «кабак» göz qaracağı deməkdir. Noq. кабак туыов, кабагына кан ябган, ол кабагын – касын тубейди; alt. кабагын жуурып салар»; q.-qalp. кабагын ашынкы, кабагы салык.

Məsələn, «qaşqabaq sallamaq, qaşqabağı yer süpürür, qaşqabağı yerlə gedir, qaşqabağı tutulmaq (turşumaq)² və s.; «Lakin gördü ki, kişinin qaşqabağından zəhər tökülür» (I.Şıxlı).

Müasir Azərbaycan dilində «qabaq» adlı bədən üzvü olmasa da, demək olar ki, bütün yazılı abidələrimizdə «qabaq» sözü «alın» mənasında işlənmişdir. Bu haqda V.Aslanov yazır: «Qabaq – «лоб». Bütün yazılı abidələrdə, eləcə də şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində rast gəlinir. Hal-hazırda «qabaq» sözü indi «qabağında, «qədər» mənasında işlənir».³ «Qabaq» sözü müasir dilimizdə mövcud olmasa da, frazeoloji vahidin tərkibində aktiv halda işlənəkdədir.

Zoofrazeologizmlər də somatik frazeologizmlər kimi qırçaq qrupu türk dillərində əhəmiyyət kəsb edir.

Bozən elə olur ki, eyni zoofrazeologizm qırçaq və oğuz qrupu türk dillərindən bir neçəsində paralel işlənir. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərə dörd türk dilində rast gəldik. Onlardan ikisi qırçaq, ikisi isə oğuz qrupuna daxildir. Azərb. quzu (qoyun) dərisi geymiş canavar//quzu dərisi geymiş qurd; qaq. yabanı (canavar) koyun derisində;⁴ alt. кой терезин кийчен бөрү;⁵ qır. кой терисин де жамынган.

Qazax dilində elə zoofrazeologizmlər var ki, onların yaranması müəyyən əfsanə və rəvayətlərlə bağlıdır. Onlardan biri də budur. «түйе бойына сеніп, жылдан құры қалыпты» - (öz hündür boyuna güvənən dəvə, ilin öz adıyla adlanmasından mərhum oldu) = özünə umac ova bilmir, başqasına əriştə kəsir.

Azərbaycan dilində belə bir ifadə var: «elə bil fil qulağında

¹ Киргизско-русский словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1965, с.309.

² Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.100.

³ Aslanov V.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II c., Bakı, Elm, 2003, s.248.

⁴ Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.140.

⁵ Русско-алтайский словарь. М.: Сов.энциклопедия, 1964, с.157.

yatıb». Danışıq dilimizdə bir o qədər də işlənməyən «dövə qulağında yatmaq» frazeoloji vahidi də «Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğəti»ndə özünə yer tapmışdır.¹

Qırçaq qrupu türk dillərində bir çox zoofrazeologizmlər insanların dini inancları, mifoloji təfəkkürü ilə bağlıdır. Qazax dilindəki «aқ түйенін қарны жарылғанда» (ağ dövənin qarnı yarılanda) ifadəsini buna misal göstərmək olar. Azərbaycan dilində buna ekvivalent olaraq «dövənin quyuğu yerə dəyəndə» frazeoloji vahidi işlədilir. Bu da hər hansı bir arzunun, hadisənin yerinə yetirilməsinin ölçətmazlığını, mümkünsüzlüyünü bildirir. Altay dilində də cyni mənanı verən frazeoloji vahid mövcuddur. «Текенин мүүзи тенерее т' еткенин кем көргөн? Төнин куйруге т'еткемин кем көгөн? (Текенин буynuzунун гөге целаştığını kim görmüş, Деvенин куйругунун yere деғдиğini kim görmüş?)²

Qırğız dilindəki «aқ төөнүн карды жарылған»³ frazeoloji vahidi qazax dilindəki kimi gözlənilməz bir hadisənin baş verməsini göstərir. «Ак төөнүн карды жарылған тоюнар күнү... эгин суран келип отурам» (Jantoşev). Azərbaycan dilindəki «elə bil dövənin qarnı yırtılıb» ifadəsi isə evdə səliqəsizlik, хаos оlanda işlənir.

Qırğız dilində də zoofrazeologizmlərin çoxu «dövə» sözü ilə bağlıdır. Məs.: «көзү корккон төөдөй алайды» (gözləri qorxmuş dövənin gözləri kimi həlqələnilir; qorxudan gözləri alacalanır); төөнүн куйругу жерге тийгенде (dövənin quyuğu yerə dəyəndə); төө көрдүнбү – жок, бээ көрдүнбү – жок⁴ (Dövə gördünmü? Yox, heç izini də görmədim).

Kökləri qazax xalqının etnoqrafiyasına gedib çıxan başqa bir frazeoloji vahid «бастан құлақ садаға» (başının-qulağının sadağası) ifadəsidir. Bu frazeoloji vahid az bir şeyi qurban verib,

¹ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s. 115.

² Dilek İbrahim. Altay türklərinin Ata sözləri / Türk dünyası. Dil və ədəbiyyat dergisi. Ankara. 1996, s.109.

³ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.30.

⁴ Yeno orada, s.285.

mühüm bir şeyi saxlayarkən işlədilir:¹ Azərb: «başımın-gözünün sadağası olsun; qır: «sadağan keteyin!; sadağa ker!».²

Türk dillərinin frazeologiyasında odla, ocaqla bağlı ifadələrə də rast gəlinir ki, bunlar da əski türklərin ilkin dini təsəvvürləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində də belə bir ifadə var: «Odun üstünə yağ (od) tökmək».³ Türkmən dilindəki «чырасына яг даммак» frazeoloji vahid isə başqasının dördünə şənəlmək mənasını verir. Qazax və qırğız dillərində bu frazeoloji vahid müsbət çalarlar ifadə etsə də, Azərbaycan və türkmən dillərində mənfi anlamda, «ara qızıqdırmaq, ara vurmaq» mənasında işlənir.

Oğuz və qırçaqdilli xalqların istər leksik, istərsə də frazeoloji fondunda islam dini ilə bağlı ifadələr üstünlük təşkil edir.

Məs.: q-qalp. алаху-Әкбәр, кыл көпир, Мухамет (тиң) үммети; qaz. кудайға (Аллаға) шүкір!, о дүниеге кету, кудай берсе, кыл көпир үстінде болу, ажалдан аман қалу, қır. акыретке кетүү, тиги дүниё, Мекеден таш көтүрүп келгенин (özünü elə aparır ki, elə bil Məkkədən daş gətirib), kудайдын киндигинен түштүнбу? (Allahın göbөyündөн düşmüşөн?) = Göydөн zənbillə düşmüşөн?, Мекедеги курмадай (Məkkədəki xurma kimi) = elə bil Şah Abbasın nəvəsidir; noq. ахыр заман (qiyamət günü nəzərdə tutulur), арчы дуньяга кетув; alt. Teneride kудay, telekeyde kaan (göydə tanrı, yerdə хақан), kудayга ijenzen, бойн yanılba (tanrıya inansen yanılmazsan), kumu olmayan su olmaz (tanrısı olmayan халқ olmaz).

Qırçaq qrupu türk dillərində mifoloji dünyagörüşü ilə bağlı elə frazeoloji vahidlər var ki, onlara Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunda rast gəlinmir. Məs.: q-qalp: зөнги баба = mal-qaranın himayədarı, гайып ерен = insanların və heyvanların himayədarı, шопан ата = çobanların himayədarı, ойсыл қара =

¹ Кайдаров А.Т. Образно-фоневая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Известия АН Каз.ССР. Серия фразеологическая, 1987, №1, с.8.

² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, с.254.

³ Огусов Э.Э. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lügət. Bakı: Elm, 1976, s.189.

dəvələrin himayədarı;¹ qaz. шек-шек ата = keçilərin himayədarı, шопан ата = qoyunların himayədarı, ойсыл қара = mal-qara himayədarı, қамбар ата² = atların himayədarı; qır. зәңги баба.³

Çox maraqlıdır ki, qırçaq dillərində mövcud olan bu frazeoloji vahidlərə oğuz qrupu türk dillərindən yalnız türkmən dilində rast gəlinir. «зәңги баба»⁴ - mal-qaranın himayədarı.

Qırçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin bir qismi məhz xalqın adət və mərasimləri ilə bağlıdır. Məs.: qaz. сүг акы – sud haqqı; qır. кыз узатуу – (gəlini oğlan evinə yola salmaq), қазан аштуу – qazan açdı, бешик той – (beşik toyu) – şəppə xeyir;⁵ q-qalp. зәңги басар (toy adətinin adıdır).

Bundan başqa qırçaq qrupu türk dillərində meteorologiya və astronomiya, bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər, alqış və qarğış mənası ifadə edən frazeoloji vahidlər də işlənir.

II fəslin «Frazeoloji vahidlərin mənə növləri» adlanan ikinci yarımbaşlığında qırçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin çoxmənalılıq, variantlılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik kimi mənə növləri nəzərdən keçirilmiş, onlara müxtəlif alimlərin münasibəti araşdırılmış və təhlil olunmuşdur.

Çoxmənalılıq. Qırçaq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq və omonimlik oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Məs.: qır. «көзү жок» frazeoloji vahidi var. Bu frazeoloji vahid aşağıdakı çoxmənalı çalarlara malikdir: 1) kiminsə yerində, var-dövlətində gözü olmamaq; 2) bir adamın öldüyünü bildirmək; 3) bir kəsin bacarıqsızlığını göstərmək.

Müasir qaraqalpaq dilində «бир аяғы табытта» frazeoloji vahidinin iki mənası var: 1) çıxılmaz vəziyyətdə olan adam haqqında; 2) ağır xəstə, ölüm yatağında olan adam haqqında işlənir. Lakin istər Azərbaycan dilindəki «bir ayağı burada (evdə), bir

¹ Nauguzbaeva С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, з.73-82.

² Кенесбаев С. К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения. 1954, вып.1-2, с.12.

³ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, Илим, 1980, с.79.

⁴ Туркменско-русский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.337.

⁵ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, Илим, 1980, с.133, 476, 316.

ayağı qəbirdə (gorda),¹ qırğız dilindəki «бир буту жерде, бир буту корда»² türk dilindəki – «bir ayağı çukurda olmak»;³ qaqa-uz dilindəki «olmaa bir ayaklan müzar içində»⁴ frazeoloji vahidləri qaraqalpaq dilindən fərqli olaraq yalnız bir mənada – «ölüm ayağında olan adam haqqında» anlamını ifadə edir.

Omonimlik. İstər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyasında omonimliyə az rast gəlinir. Lakin faktlar göstərir ki, bu omonimlər sadalanan dillərdə demək olar ki, eynilik təşkil edir. Məsələn müasir qazax dilində belə bir frazeoloji vahidin omonim variantlarına nəzər salaıq. Məs.: «Көзи ашылы»: 1) savad almaq 2) çətinlikdən yaxa qurtarmaq 3) həyatı dərk etmək

Azərbaycan dilində «gözü açılmaq» frazeoloji vahidi «ayımaq, qəflət yuxusundan ayılmaq, görüb-götürmək, açılışmaq, hərəkətə gəlmək»⁵ mənaları kəsb edir. Qazax dilindəki «көзи ашылы» frazeoloji vahidinin «çətinlikdən yaxa qurtarmaq» mənası Azərbaycan dilində də mövcuddur. Məs.: «Bu xanların boğuşması qurtarmır ki, biz də bir gözümüzü açaq, dünyanın işığına baxaq» (Y.V.Çəmənzəminli).

Bu frazeoloji vahidin Azərbaycan dilində «savadlı», «ziyalı» mənası da işlənir.

Müasir qaqaüz dilində «birkimseyin qözlerini açmaa»,⁶ türk-mən dilində «Алымларға уйсан ачылып гөзүң»⁷ frazeoloji vahidi də «savadlanmaq, ziyalılaşmaq» mənasını verir.

Variantlılıq. Frazeoloji vahidlərin variantlılığının aşağıdakı tipləri var:

1) Fonetik variantlar

Frazeoloji vahidlərin fonetik variantlılığı onlardakı fonetik transformasiya ilə bağlıdır. Məs.: qır. жети омуру жерге кирүү

¹ Огулов Ә.Ә. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.79.

² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, Илим, 1980, с.65.

³ Aksoy Ö.A. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.531.

⁴ Гагаузско-руско-молдавский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.31.

⁵ Seyidoliev N. Frazeologiya lüğəti, Bakı: Çıraq, 2004, s.4.

⁶ Гагаузско-руско-молдавский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с. 62.

⁷ Туркменско-русский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.138.

//жети өмүрү жерге кирүү, көнүлү ток//көөнү ток, көнүлү ток //көөнү ток;¹ q-qalр. бес ыакыт намаз//бесыак намаз, ийт өлгөн жерде//ийт өлгөн жерге;² azərb. ağza alası deyil//ağza alınası deyil, başıma elə bil bir qazan qaynar su tökdülər//başına elə bil bir qaynar qazan su tökdülər;³ tk. alında yazılmış olmak//alnına yazılmış olmak;⁴ qaq. uyuya kalmaa//uykuya kalmaa⁵ və s. fonetik variantlardır.

2)Tərkibindəki komponentlərdən biri sinonim sözlə əvəz olunmuş leksik variantlar.

Məs.: q-qalр: зәмзәм абы//зәмзәм сууы, кудайдын қулы //кудайдын бөндеси; qır: көзү тирүү//эти тирүү. Bəzən elə olur ki, qırçaq dillərində leksik variant kimi özünü bürüzə verən frazeoloji vahid müasir Azərbaycan dilində ellipsisə uğramış frazeoloji vahid olur. Məs.: qırğız dilində leksik variant olan «күлүн көккө сапыруу//күлүн асманга сапыруу» ifadəsi Azərbaycan dilində «külünü < göyө > səvurmaq»⁶ şəklində mövcuddur.

3) Qrammatik variantlılıq:

a) morfoloji variantlılıq → komponentlərdən birinin digərindən qrammatik cəhətdən fərqlənməsi ilə yaranır. Məs.: qaz. xə демей//xə дегенде//xə дегение – söz ağzından çıxan kimi.

Morfoloji variantlılıqda frazeoloji vahidin komponentlərindəki şəkilçilər variantlaşır. Məs.: qaz: жар (жарғақ) құлағы жастыққа тимеу.

b)Sintaktik variantlılıq. Frazeoloji vahidlərin sintaktik variantları komponentlərin yerinin dəyişməsi nəticəsində yaranır. Məs.: q-qalр. ақыр заман// замананын ақыры, бауыры тас //тас бауыр, маңлайы қара//қара маңлай (bəxti qağa//qara bəxt); qır: акыр заман//заман акыр, боору таш//таш боор,

¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, Илим, 1980, с.12, 260.

² Naiguzbaeva С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.72, 75.

³ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.35-69.

⁴ Aksoy Ö.A. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.465.

⁵ Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с. 465.

⁶ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.168.

жаны көзүнө көрүнүү//көзүнө жаны көрүнүү (сапı ағзından чыгы), жүрөгү кара//кара жүрөк;¹ поф. авыр аяклы//аягы авыр, ашык авыз//авыз ашык;² қақ. ааздан ааза//ааз ааздан; tm: сачы сүнбүл//сүнбүл сач.³

4) Komponentlərindən birinin ixtisarı ilə düzölөн variantlılıq və yaxud ellipsisə uğramış frazeoloji variantlar.

Məs.: q-qalp. бир < еки > аўыз сөз, қулағына < алтын > сырға; qaz. жеті < қаранғы > түн; qır. жүрөгүнүн < сары > суусун алуу, < төбө > чачы тик туруу; azərb: < iki > өli üzündө qalmaq, < başının > saçı dik durmaq, < ürəyinin > sarfasın udmaq.

Sinonimlik. Çoxmənalılıq və omonimlikdən fərqli olaraq sinonimlik dilin frazeologiyasında çox geniş yer tutur.

Elə sinonimik cərgələr var ki, onlar qırçaq və oğuz qrupunda paralellik təşkil edirlər. Məs.: qaz. жерден жеті қоян танқандай//куанышы қойнына сыймай//төбөсі көкке жету; q-qalp. төбөси көкке жеткендей // аягы жерге тиймей // қыдыр атаны көрген;⁴ tk. başı göğе егmek (değmek) // аyağı (ayakları) yere değmemek;⁵ qır. төбөсү көккө жетүү // буту-бутуна тийбөө//аягы жерге тийбөө;⁶ azərb. göyün yeddinci qatında olmaq//ayağı yerə dəyməmək//qəlbi köksünə sığmamaq. Bu frazeoloji vahidlərin hamısı «şənlənmək, sevinmək» leksik vahidlərinə ekvivalentdir.

Antonimlik. Frazeoloji sinonimlər kimi frazeoloji antonimlər də dilin frazeologiyasında mühüm yer tutur. Məs.: q-qalp. колы суқ – қолы ашық (өli bərk – əliaçıq), қабағы жабық – қабағы ашинки (qaşqabaqlı – qabağı açıq), жан тәп менен – жарым

¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, Илим, 1980, с.111.

² Ногайско-русский словарь. Москва: Гос.изд-во иностр. и нац. словарей, 1963, с.78.

³ Туркменско-русский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1968, с.599.

⁴ Naıguzbaeva С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с. 81-78.

⁵ Aksoy Ö.A. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s. 510, 433.

⁶ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, Илим, 1980, с. 284, 72, 46.

кеуил¹ (canla-başla – yarım könül), айында-жылында – қудай-дын қутлы күни (ayda-ildə – allahın verən günü); көкиреги қара – ак қөкирек² (ügəyi qara – qəlbi təmiz); қығ. айында-жылында – кудайдын кутту күнү, ак көңүл – кара көңүл, ак жүрөк – кара жүрөк, колу жеңил – қолу тар³ (əliaçıq – xəsis); qaz. ак көңіл – қара көңіл, ақ ниет – қара ниет və s.

II fəslin üçüncü yarımbaşlığı «Qırçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin qrammatik səciyyəsi» adlanır. Burada qırçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin özünəməxsus qrammatik quruluşu tədqiq olunmuşdur. Dilçilərin söz, birləşmə, cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərlə bağlı fikir və mülahizələrinə münasibət bildirilmişdir.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərə 3 səviyyədə rast gəlinir: söz, birləşmə və cümlə səviyyəsində. Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər artıq tam şəkildə qəbul edilmişdir. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlərlə bağlı fikirlər isə haçalanır. Lakin «...həmin frazeoloji vahidlər bəlkə də dilin əvvəlki mərhələlərində birləşmə səviyyəsində mövcud olmuşdur».⁴ M.Mirzəliyeva oğuz qrupu türk dillərində də bu tipli frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu qeyd edir. Alim çox haqlı olaraq təktərəfli birləşmələrə aid edilən «dünyasında, ömründə, yaşında, acından» kimi sözləri söz səviyyəli frazeoloji vahidlər kimi qəbul edir.⁵

Dilimizdəki birkomponentli frazeoloji vahidlər dildə əvvəlcədən bu vəziyyətdə olmayıblar. Onlar əvvəlcə birləşmə tipində olmuş, sonra illər keçdikcə birinci komponent reduksiya uğradığından bir sözdən ibarət frazeoloji vahidlərə çevrilmişlər. Məs.: «Bəs Xanım sultan əmdostum neyşə mənə *yanmır?*» (Ə.Cəfərzadə). Buradakı «yanmır» ifadəsi «üroyi yanmaq» birləşməsinin

¹ Nauruzbaeva С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с. 74.

² Каракалпакско-русский словарь. Москва: Каракалпак.комплекс.науч.исслед.ин-та, 1958, с.333.

³ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, Илим, 1980, с.191, 28, 27, 160.

⁴ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1995, s. 111.

⁵ Yene orada, s.111.

ikinci komponentidir. Birləşmə səviyyəli «ürəyi yanmaq» frazeoloji vahidi reduksiyaya məruz qalaraq «yanmaq// yanmamaq» şəklinə düşmüşdür. Başqa bir misala nəzər salaq: «Sara xatun *dolub* hirslənmiş oğlunu sakitləşdirmək üçün dedi...» (F.Kərimzadə). Buradakı «dolub» sözü də «ürəyi dolmaq//gözü dolmaq» birləşməsinin reduksiyaya uğramış variantıdır. «O, heç kimə oyilməz. Özü də onu oymək istəmişdir» (F.Kərimzadə). Buradakı «oymək» frazeoloji vahidi «baş oymək» birləşməsindən yaranmışdır. Bu hal türk dilində də mövcuddur. «Knyaz Mençikov İstanbulu *karıştıрмаğa* gitmiş» (S.Çokun). Türk və Azərbaycan dillərindəki «ara karıştırmək//ara qarışdırmaq» frazeoloji vahidi sonradan birkomponentli frazeoloji vahidə çevrilmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, söz səviyyəli frazeoloji vahidlərdən danışarkən onları yalnız sinxron planda, dilin bugünkü səviyyəsində tədqiq etmək lazımdır. Çünki söz səviyyəli frazeoloji vahidlər heç də bu gün gördüyümüz vəziyyətdə olmamış, onların hamısı birləşmə tipli frazeoloji vahidlərin varisləridirlər.

Qırçaq qrupu türk dillərində də birləşmə tipli frazeoloji vahidləri ənənəvi olaraq iki yerə bölmək məqsədəuyğundur. 1) ismi frazeoloji vahidlər; 2) feli frazeoloji vahidlər.

İsmi frazeoloji vahidlər aşağıdakı modellər üzrə qruplaşdırıla bilər:

1) Sifət+isim. Məs.: qaz. ашы тілі; q-qalp. жеңил аяқ (ayağı yüngül); qır. кара бет; alt. какма кулаклы, кара юрекли.

2) İsim+isim. Məs.: q-qalp. қудайы қонақ; qaz. Зенқи баба; Ойсыл қара; qır. куш уйқи; поқ. суб анасы.

3) İsim+sifət. Məs.: qır. көөнү ток, оозу бош; q-qalp. басы бос, бахыты кара; qaz. аузы ажыр, аузы жеңіл; поқ. бети калын, тили узын.

İsim+zərf. Məs.: поқ. соъзи тилининъ ушында; q-qalp. ашыуы мурнының ушунда; qaz. кас пен көздің арасында; qır. каш кабактын ортосунда.

Birinci tərəfi say komponenti ilə ifadə olunan frazeoloji vahidlər. Məs.: qaz. бір ауыз сөз, бір бет, сегіз кырлы, бір сырлы адам, жеті ата, бір ағыз сөз, алты бакан ала ауыз, жеті төрдің басы; q-qalp. сегіз бейиштин кызы; еки кабат

хаял (hamilə qadın), бес уак намаз; қғ. төксон тоғуз түрлүү сөз, беш күндүк дүнүйө.

Bütün dillərdə olduğu kimi, qırçaq qrupu türk dillərində də feli frazeoloji vahidlər frazeoloji fonda böyük yer tutur. Fel nitq hissələri içərisində nə qədər fəal mövqeyə malikdirsə, feli frazeoloji vahidlər də frazeologiyada o qədər yüksək mövqeyə malikdir. Məs.: qaz. qayıq bəsu, qır. жүрөгүн алуу, тилин тапу; ноқ. тиз буыгуьв, соьзинде турув, карын ашув və s.

Bəzi frazeoloji vahidlər qırçaq qrupu türk dillərinin ədəbi dilinə aid olduğu halda, Azərbaycan dilində yalnız dialektlərdə işlənir. Məsələn, müasir qırğız ədəbi dilində «башы айлануу; жүрөгү айлануу»¹, altay ədəbi dilində «баш айланып jat»² frazeoloji vahidlərinə Azərbaycan ədəbi dilində «baş hərləmək// fırlamaq//dönmək; ürək bulanmaq» şəklində rast gəlinir.

«Aylanmaq» feli Azərbaycan dilinin Quba dialektində işlənir. «Aylanmaq (Quba) f – gəzib qayıtmaq, dolanmaq, hərlənmək, dönmək»³. Təbii ki, qırçaq qrupu türk dillərindəki «aylanmaq» feli ilə yaranan frazeoloji vahidlər Quba dialektlərində aktiv halda işlənməkdədir: «başım aylanır; ürəyim aylanır» və s. «Aylanmaq» komponentli feli frazeoloji vahidlər oğuz qrupunda yalnız türkmən dilində işlənir: tm. башым айланяр, гөз айланмак.⁴ Lakin başqa oğuz qrupu türk dillərində türkmən dilindəki variant yoxdur. Məs.: qaq. баш дөнмеси,⁵ tk. «Başım döner gibi oluyor» (M.Kutlu). Qırçaq qrupuna daxil olan noqay dili isə Azərbaycan dili ilə paralellik təşkil edir: ноқ. юрек булганув; azərb: ürək bulanmaq.

Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər. Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu üçün əsas amil onların sintaktik cəhətdən sabit olması, kommunikativ funksiya daşması və çoxkomponentliyi. «Frazeoloji vahidlər nə qədər çoxkomponentli və çoxmənalı olsa, o, bütöv bir dil vahidi kimi sintaktik funksiya yerinə

¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, Илим, 1980, с.109.

² Русско-алтайский словарь. Москва: Сов.энциклопедия, 1964, с104.

³ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1964, s.26.

⁴ Туркменско-русский словарь, Москва: Сов.энциклопедия, 1968, с.33.

⁵ Гагаузско-русско-молдавский словарь, Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.75.

yetirir. Ya sərbəst cümlə olur, ya da cümlənin bir üzvü».¹

Qırçaq qrupu türk dillərində cümlə tipli frazeoloji vahidlər belə differensiallaşır.

a) nəqli cümlə formasında olanlar – qaz. күнүң зөрі сынды, тісі батпайды; qır. боору эелгиче күлдүк; поқ. бетинде қаны қалмады; q-qalr. «Өмирим кус болып ушар да кетер» (N.Tögeşova).

b) өмір cümləsi formasında olanlar – Məs.: qaz. Жерден қазсаң да, тап!, поқ. Авырмаған басыма явтык байлама!; q-qalr. Көзіме көрінбей сыз бул жерден! (Rədd ol! Gözümə görünmə).

v) sual cümləsi formasında olanlar – Məs.: qaz. Менсиз не күні бар? Не тил бар?; q-qalr. Бұл не деген базар? (nə bazardı?); qır. Оозу оозбу? (ekvivalent: sözünün aғasıdırмы?);

q) nida cümləsi formasında olanlar. Bu tip frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini alqış və qarğış tipli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Məs.: qaz: Сапарыңыз оң болсын!, Күн айдын болсын!; qır. Тарт тилиңди! Кара жере қыямбы!; поқ. Арам болсун!; q-qalr. Жолың узарсын!

Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin içərisində sadə və müəkkəb cümlə tipində frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Sadə cümlə – Məs.: qır. Жаранын оозу ачылды; q-qalr. Аш қөдириңи тоқ билмейди; поқ. Тил баыле, тис қая (dil bəla, diş qaya); qaz. Ақылдыға ишарат, ақмақа келтек.

Müəkkəb cümlə – qaz. Біреуге ор қазсаң, өзін түсерсің (özgəyə quyu qazsaң өзün düşərsəң); поқ. қозьден тойса, қонғылден тояр; q-qalr. Оразаның оны қалды, кемірлердин көни қалды (orucluğa 10 gün qaldı, qocaların dərisi (gönü) qaldı);

Dissertasiyanın «Noticə» hissəsində əsas elmi və statistik müddəalar ümumiləşdirilmişdir. Belə ki:

1. Frazeologiyanın obyektinin «frazeoloji vahid» termini ilə ifadəsi daha münasibdir. Çünki bu termin həm söz, həm birləşmə, həm də cümlə səviyyəli frazeoloji ifadələrin əlamətlə-

¹ Қайдаров А.Т., Жайсақова Р.Е., с.3; Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая. 1979, №3, с.3.

rini tamamilə özündə əks etdirir.

2. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri onların sabitliyi, leksik-semantik bütövlüyü və komponentlərinin sintaktik vahidliyidir.

3. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin təsnifatının semantik və qrammatik prinsiplərlə aparılması daha məqsədyöğündür.

4. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin mənə növləri araşdırılarkən, belə qənaətə gəlinmişdir ki, qazax, qırğız, qaraqalpaq, altay, noqay dillərindəki frazeoloji vahidlərin mənə növlərinin heç də hamısı oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri ilə tam paralellik təşkil etmir. Qıpçaq qrupuna daxil olan hər hansı bir türk dilində çoxmənalı və yaxud çoxvariantlı olan frazeoloji vahid oğuz qrupundakı hər hansı bir türk dilində tək-mənalı və yaxud təkvariantlı ola bilər. Bu fikirlər sinonimlik, antonimlik və omonimliyə də aiddir.

5. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin böyük bir qismini qıpçaq xalqlarının həyat və məişətlərini, dini əqidə, düşüncə və inanclarını, adət və ənənələrini əks etdirən somatik frazeoloji vahidlər, zoofrazeologizmlər, fitofrazeologizmlər, dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər, meteorologiya və astronomiya ilə, adət və ənənə adları ilə bağlı, alqış və qarğış mənalı frazeoloji vahidlər təşkil edir. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsü oğuz qrupundan fərqlənir. Burada qıpçaqdilli xalqların yaşadıkları təbii şərait, məişət və həyat tərzini aparıcı faktor rolunu oynayır. Əgər qazax, qırğız xalqlarının frazeoloji fondunda dəvə ilə bağlı frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edərsə, bu hal Azərbaycan, qaqauz, türk dillərinin frazeoloji fondunda müşahidə olunmur. Lakin oğuzdilli xalqlardan olan türkmənlər qazaxlarla, qırğızlarla eyni regionda yaşadıklarından onların frazeoloji fondunda, o cümlədən zoofrazeologizmlərin leksik tərkibində də ümumilik çoxdur. Oğuz və qıpçaqdilli xalqlarda eyni ev heyvanlarına münasibət də müxtəlif olmuşdur. Azərbaycanlılar əgər atdan yalnız minik vasitəsi kimi istifadə etmişdilərse, at qıpçaqdilli xalqlar üçün həm də bir qida məhsulu rolunu oynamışdır. Bütün bunlar frazeoloji fondda öz əksini tapmışdır.

6. Qıpçaq və oğuz dillərinin frazeoloji vahidlərinin tematik

bölgədə əsas yerlərdən birini də dini-mifoloji zəminli frazeoloji vahidlər tutur. Frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti islam dini ilə bağlıdır. Əlbəttə, burada qaqauz dili istisnalıq təşkil edir. Lakin türklərin islam dinindən əvvəlki dövrlərdəki dini inancları da frazeologiyada öz əksini tapmışdır. Qıpçaq və oğuz dil qruplarının frazeoloji vahidləri arasındakı fərqli cəhətlər burada da meydana çıxır. Əgər qazax və qırğızların frazeoloji fondunda şamançılıqla bağlı frazeoloji vahidlər üstün mövqeyə malikdirsə, Azərbaycan dilində atəşpərəstliklə, odla, ocaqla bağlı frazeoloji vahidlər daha çoxluq təşkil edir.

7. Dissertasiyada türk dillərində frazeoloji vahidlərin söz, birləşmə, cümlə səviyyələrində mövcudluğu faktlarla bir daha təsdiq olunmuşdur.

8. Tədqiqat işində araşdırmaya cəlb edilən frazeoloji vahidlərin statistik göstəriciləri də maraqlıdır. Tədqiqata Azərbaycan dilinin 1008, türkmən dilinin 404, qaqauz dilinin 369, türk dilinin 5886, qırğız dilinin 4031, qazax dilinin 1039, qaraqalpaq dilinin 670, altay dilinin 152, noqay dilinin 200 frazeoloji vahidi cəlb edilmişdir.

Dissertasiya «Əlavə» ilə sona yetir. Orada Azərbaycan-qazax-qırğız-qaraqalpaq-noqay dillərinin qısa müqayisəli frazeoloji lüğəti təqdim olunur.

Dissertasiyanın əsas məzmununu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır.

1. Türkologiyada frazeoloji vahidlərin bölgü prinsipləri / Tədqiqatlar. Bakı: Elm, 2003, №3, s.89-94.

2. Qaraqalpaq və Azərbaycan dillərində ekvivalent frazeoloji vahidlər / Dil və ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2004, s.21-23.

3. Mürəkkəb fel və feli frazeoloji vahid / Tədqiqatlar. Bakı: Elm, 2004, №3, s.143-148.

4. Müasir qazax dilində somatik frazeoloji vahidlər və onların Azərbaycan dilində ekvivalentləri / AMEA – aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2004, s.263-264.

5. Mürəkkəb termin və frazeoloji vahid / Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2004, s.119-127.

6. Qıpçaq qrupu türk dillərində dini məzmunlu frazeoloji vahidlər / Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Bakı: Elm, 2005, №1, s.261-265.

7. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsü / AMEA – aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2005, s.289-291.

8. Qıpçaq qrupu türk dillərində zoofrazeologizmlər / Elmi axtarışlar. Bakı: Səda, 2006, s.46-50.

9. Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlər / AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Elm, 2006, №1, s.115-126.

10. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsi / Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: 2007, № 1, s.38-45.

İXTİSAR

alt.	– altay
azərb.	– Azərbaycan
qaq.	– qaqauz
q-qalp.	– qaraqalpaq
qaz.	– qazax
qır.	– qırğız
noq.	– noqay
tk.	– türk
tm.	– türkmən

G.Ch.Mahmudova

The Phraseology of the Kipchaq group of the Turkic languages
SUMMARY

The dissertation is dedicated to the semantical-structural research of the phraseological units of the Kipchaq group of the Turkic languages. The author also carries out a comparative research of the phraseological units of the Kipchaq group of the Turkic languages with the phraseological units of the Oguz group of the Turkic languages.

The research work consists of an introduction, two chapters, a conclusion, the list of the used literature and a vocabulary. In the introduction the actuality of the theme, the aims and purposes, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical significance of the theme is shown and the structure and approbation of the research work is informed about.

The first chapter is named «The History of investigation of the Phraseology in the Kipchaq group of the Turkic languages: views, attitudes, directions, conclusions or results»

In this chapter the author studies the place of phraseological units in linguistics, its formation and developing stages and also gives information about the investigating history of phraseological units by the Russian, Turkish and Azerbaijanian linguists. The author also tries to determine the limits between the phraseological units and proverbs, sayings, word combinations and set phrases, aphorisms and winged words, compound words and compound terms.

The second chapter is named «The lexico-semantical and structural peculiarities of the Phraseological units in the Kipchaq group of the Turkic languages». In this chapter the thematic distribution of the phraseological units in the Kipchaq languages have been studied, their morphological and syntactical peculiarities have been analysed. The somatic phraseological units, zoophraseologisms, phraseological units with the meanings of blessings or curse, as well as phraseologisms connected with astronomy and meteorology, blessings and *dirse* have been investigated.

The results obtained during the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. НАСИМИ

На правах рукописи

ГАТИБА ЧИНГИЗ КЫЗЫ МАХМУДОВА

**ФРАЗЕОЛОГИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ
КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЫ**

10.02.06 -- Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

БАКУ – 2007